

III. LEKTORI VÉLEMÉNYEK A "NÉPESEDÉSI VITÁK MAGYARORSZÁGON
1960-1986" C. TANULMÁNYRÓL, A TUDOMÁNYOS
VITAÜLÉS SZÁMÁRA

TARTALOMJEGYZÉK

Oldal

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ: Gondolatok Heller Mária - Némedi Dénes - Rényi Ágnes "Népesedési viták Magyaror- szágon 1960-1986" c. tanulmányának elolvasásakor....	130
DÁNYI DEZSŐ: Lektorai vélemény Heller Mária - Némedi Dénes - Rényi Ágnes "Népesedési viták Magyarországon 1960-1986" c. tanulmányáról.....	136

Az elmúlt három évtizedben egyedülálló volt az a folyamatos és nagyméretű érdeklődés, amely a napi sajtóban, a folyóiratokban jelentkezett a magyar népesség számának alakulása iránt. Egyetlen társadalmi problémánk sem kapott ilyen publicitást és ezért jó gondolat volt a széles körű irodalom rendezésére, összegezésére Heller Máriát - Némedi Dénest - Rényi Ágnest felkérni, valamint tanulmányukról és ezzel kapcsolatban az egész jelenségről vitát szervezni.

Az elkészült tanulmány alapos áttekintését adja az elmúlt három évtized vitáinak, de ezen túlmenően önálló értékelést is nyújt a vitában megnyilvánuló nézetekről és ezáltal úgy rendezti az anyagot, hogy megkönnyíti a vita koncentrációját néhány alapvető kérdésre.

Kiélezve úgy fogalmazhatom meg a szerzők alapvető konkluzióját a vitáról, hogy szerintük ennek legfontosabb funkciója az ún. népi irodalmi és társadalomfilozófiai irányzat újraszerveződésének előmozdítása volt. Ezen irányzat már a második világháború előtt is nagy fontosságot tulajdonított a népesség számának alakulásában jelentkező csökkenő tendenciáknak, ezt értékelte. Így amikor 1956 után látványos csökkenés következett be a születések számában, adva volt az a terület, amelyen a népi irányzat képviselői jelentkezhettek, felvonulhattak, mintegy demonstrálva, hogy megvannak és a kritikus helyzetben számítani lehet rájuk, mint a nemzet lelkiismeretét felrázó prófétákra.

A tanulmány lépésről lépésre követve a megjelent írásokat mutatja be a népi irányzat problémafelvetésének jellegzetességeit a népesedési kérdés tárgyalásában, valamint a jellegzetességek változását. A változásokat nem a születések számának alakulásában bekövetkező módosulások okozzák, hanem inkább az általános politikai folyamatokkal függenek össze. Elemzik a szerzők a népi irányzat társadalmi bázisát, rámutatnak arra, hogy ez elsősorban a középrétegekből kerül ki. Foglalkoznak a népi írók, szerzők vitapartnereivel, jellemzik ezeket, de ezek mindvégig abból a szempontból érdeklik a szerzőket, hogy írásaik milyen reakciókat váltanak ki a népi irányzat képviselőinél.

A népesedési vitának ilyen szempontból való tárgyalása indokolt és a tanulmány elolvasása után az ember megállapíthatja, hogy az sok új gondolattal gazdagította. Egy dolog azonban hiányzott mindvégig és ez a népi írók tanulmányai funkciójának értékelése a népesedési téma tudományos elemzésének kifejlődése szempontjából, valamint hatása a problémának társadalompolitikai kezelését illetőleg.

E funkció, hatás értelmezéséhez a politikai hatalom és a társadalomtudományok azon viszonyából kívánok kiindulni, amely a vizsgált korszaknak elsősorban első két évtizedét jellemezte, de amelyik még ma is megtalálható, ha kisebb méreteken is.

Ez a viszony egyik témája volt a Magyar Szociológiai Társaság 1988. évi konferenciájának és voltak, akik a politikai hatalom és a társadalomtudomány szoros kapcsolatának a tudományra nézve hasznos következményeit emelték ki, de voltak, akik arra hivatkoztak, hogy a kapcsolat sokszor korlátozólag hatott a tudományos munkára és az eredmények ismertté tételére. Elismerve, hogy az elmúlt évtizedekben mind a kétféle hatásra találhatunk példát, a jelen témánál inkább az utóbbit látom. A népesedési vita alakulása szempontjából alapvető volt, hogy a hatvanas években, különösen ezek első felében a "nálunk minden rendben van" kép megőrzése céljából a politika korlátozta a nyugtalanító jellegű társadalmi jelenségekről szóló tudományos elemzések publikálását. Kiterjedhetett ez maguknak az alapadatoknak a nyilvánosságra hozatalára is, mint például az öngyilkossági adatok esetében; a születések számára nézve ilyen korlátozás nem volt, de azok értékelésére, magyarázatára már igen, különösen pedig a szélesebb közvéleménynek szóló szakmai tájékoztatók publikálására.

Az öncenzurázást a politikai hatalom valamennyi társadalomtudomány művelőjétől elvárta, de ennek keresztülvitelére különösen adva volt a lehetőség a demográfia, azon tudomány területén, amelynek írástudó képviselői szinte kivétel nélkül állami főhivatalban dolgoztak, a Központi Statisztikai Hivatalban. A főhivatal valamennyi munkatársára vonatkozott a szilencium éveken át, még annak vezetőire is. Hiába érvényesült a Hivatal munkájának irányításában igazi tudományos érdeklődés, probléma érzékenység, hiába segítette elő a kutatásokat bátor káderpolitika és a viszonylag kedvező anyagi le-

hetőség, az elkészült nemzetközileg is színvonalasnak minősíthető következtetéseket már nem fordíthatták le a közvélemény számára. A helyzetelemzések eljutottak a politikai hatalom középkáderéig, akik viszont az általánosan ismert mechanizmusnak megfelelően letompítva adták azokat tovább. Ilyen körülmények között a népesedési probléma szakértőit inkább a frusztráltság jellemezte, mint a politikai hatalom sűgőjának szerepében való tetszelgés.

A rossz közérzethez hozzájárult, hogy a "helyzet" szakmai értékelése azt kívánta, hogy valami történjék annak módosítása érdekében. Az értékelésben természetesen a szakmabeliek sem voltak mentesek saját értékrendjüktől, bár igyekeztek a népesség alakulásánál olyan kritériumokat találni, amelyek alapján a szubjektivitás lecsökkenthető. Így született meg 1968-ban az MTA Demográfiai Bizottságának állásfoglalása, amely később részévé vált a Munkaerő és Életszínvonal Bizottság ajánlásainak is, amely az egymást követő évjáratok nagyságának hasonlóságát, a népesség korstruktúrájának kiegyensúlyozottságát jelölte meg a népesedéspolitikával elérendő célnak. E mellett azonban általánosan elfogadott volt az a nézet is, mely szerint a népesség számának csökkenése nem kívánatos. Az adott tendenciák mellett e csökkenésének a nyolcvanas években való bekövetkezése a szakértők számára már a hatvanas években világos volt, ha erről nem is írtak a nagyobb nyilvánosság számára. Az így keletkezett űrt töltötték be a népi írók, társadalomfilozófusok, vitatható érvelésekkel, de elhivatottságukba vetett hittel és magabiztos javaslatokkal.

Amit a hivatásos demográfusoknak nem sikerült bizalmas jelentéseikkel elérni, azt kiharcolták a népi írók: tudatosították a népesség alakulásával kapcsolatos problémát. Ez a nagy érdemük és e funkciójukról nem lehet megfeledkezni. Fekete Gyula írásai egyedül nagyobb hatást fejtettek ki a politikai hatalom birtokosai körében, mint a demográfusok összes kutatása, elemzése. Sajnálatosan az új helyzetben, a hatvanas évek végén, nem jött létre a népi írók és a demográfusok között konszenzus, amelynek alapján az írók felhasználták volna a tudományos számítások eredményeit javaslataikhoz és a demográfusok így rajtuk keresztül értek volna el igazi társadalmi hatást. Ebben kétségtelenül közrejátszott, hogy mind a két tábor a maga hitbizományának fogta fel a népesedési probléma tárgyalásának

jogát, a javaslat tételt, de szerepe volt ebben politikai manipulációknak is.

A hatvanas évek végétől megjelentek a szaktudomány képviselői is a szélesebb olvasóközönség előtt. Nem keltének különösebb hatást. Ebben szerepel a szerzők visszafogottsága, az a szakmai óvatosság és fenntartás, amelyet Heller - Némedi - Rényi tanulmánya jól érzékeltet. Szakmai tanulmány nem okoz izgalmat, bármilyen orákulum is nyilatkozik, ha tartalma nem sokkoló. Ezt pedig változatlanul igyekeztek a demográfusok elkerülni a beidegződött viselkedési szabályok miatt. Nem került sor a némileg eltérő nézeteket valló demográfusok közötti vitára sem, amely új elemet vihetett volna be a népesedési vitába, ami a Központi Statisztikai Hivatal hierarchikus rendjének volt sajnálatos következménye. Az érdektelenség miatt nem volt visszhangja olyan alapvető figyelmeztetésüknek sem, mint amit a magyar adatok nemzetközi összehasonlításának kellett volna hozni, mely összehasonlítás által nyilvánvalóvá válhatott volna a csökkenő tendencia univerzalisztikus jellege az ipari jellegű országokban és kérdésessé a népi irányzat ethnocentrizmusa.

A népi próféták szerzett pozícióját semmi sem ingatta meg és a hetvenes évek elején bekövetkező újabb csökkenés a születések számában látványos kapkodást váltott ki a politikai vezetésnél. Az 1973-as népesedési határozat elgondolása, tartalma vitatható, időpontja azonban vitathatatlan semmibevétele annak, amit a szaktudomány előzőleg kifejtett és amit senki nem cáfolt meg. A kiegyensúlyozott korösszetétel pozitívumai, illetve a kiegyensúlyozatlanság negatívumai ekkor már nemcsak a tudomány közhellyé vált tételei között szerepeltek, de az egészségügy, az oktatás, a munkaerőgazdálkodás szakemberei előtt is nyilvánvalók voltak. Az 1974-es népesedéspolitikai beavatkozás a népi tábornál tapsot, a szakmában bénultságot, kényszerezett egyetértést vagy maximálisan a beavatatlanok számára észrevétlenül maradt, részletkérdésekben az új kurzusnak ellentmondó tanulmányt hozott. Az előbbire példa Huszár Istvánnak a Társadalmi Szemlében megjelent tanulmánya, melyben a fenntartások annyira tompítottak, hogy Heller - Némedi - Rényi nem véletlenül tekinti azt az új kurzus beharangozójának; az utóbbi egy a Demográfiában folytatott vitára vonatkozik, amely egy abortusz ellenes, szakszerűtlen, de az akkori miniszterelnöktől megjelentetésre "melegen ajánlott" tanulmány körül zajlott le.

Hellernek - Némedinek - Rényinek igaza van, hogy az új népesedéspolitikai intézkedés ellen az általuk liberális-urbánus tábornak nevezett csoportosulás ismert, de nyilvánosságot nem kapott aláírás akciója volt az egyedüli nyílt fellépés. Vitatom azonban az elnevezésben a "liberális" megnevezést. Nemcsak a csoport prominens tagjainak korábbi, harcosan elkötelezett magatartására gondolva nem érzem e jelzőt indokoltnak, de a liberális szemlélethez hozzátartozó tolerancia változatlan hiánya miatt sem. Talán éppen ez az intolerancia az, ami elszigetelte őket és megakadályozta, hogy a népi tábor intoleranciájától visszahőkölők számára ő körülöttük heterogénebb csoportosulás jöjjön létre a népesedési vitában.

A hetvenes évek második felét a népi írók részéről a 74-es rendelkezések aktív folytatásának követelése jellemezte, a szakmát előbb a határozat sikerének bizonygatása, majd óvatos elismerése annak, hogy a rendelkezések nyomán inkább csak látszat eredményekről lehet beszélni. Az, hogy nemcsak elvi határozat született a Párt vezetésének legfelsőbb szintjén, hanem a népesedéspolitikai konkrét akciójának programját is itt döntötték el, ez esetben is lehetetlenné tette egy időre az intézkedésnek és hatásának objektív, tudományos vizsgálatát, és a szakma belső meggyőződésének kifejtését a nagyobb nyilvánosság előtt.

Anélkül, hogy túlértékelném a 80-as években a vitában bekövetkezett változásokat le szeretném szögezni, hogy jelentős előrehaladást látok a vitában a tekintetben, hogy a szakszerű hozzászólások és azok publicitása jelentősen emelkedett. Heller - Némedi - Rényi is megállapítják, hogy a demográfia képviselői növekvő számban jelentkeznek a napilapokban, folyóiratokban. Ebben nyilvánvalóan döntő szerepe van annak, hogy a politikai hatalom elfogadja a társadalmi problémákkal való nyíltabb szembenézés szükségességét - gondoljunk arra, ahogy témává válik a szegénység, megindulnak a kutatások a társadalmi beilleszkedési zavarokról -, de elősegíti ezt a Központi Statisztikai Hivatal vezetésében bekövetkezett változás is. A vitában viszont nincs sok új elem ezután sem. Továbbra is a legfőbb kérdés mind a népi tábor, mind a szakmabeliek számára, hogy milyen anyagi támogatásra volna a családoknak szüksége ahhoz, hogy az nagyobb számú gyermek vállalására készítse őket. Az ország romló gazdasági helyzete mellett mind inkább nyilvánvaló, hogy fokozott anyagi támogatásra

nincs általánosan lehetőség és ezért az erőforrásoknak leghatásosabb felhasználása lesz a feladat. Sajnálatosan e háttérrel jelenik meg a minőség problémája a vitában, melyről beszélve számos szerzőnél a nem megfelelő minőségűek gyermekszülésének adminisztratív eszközökkel való korlátozásának követelése is megtalálható. Nincs új a tudati szférára való hatás lehetőségeit tekintve; az írók éppen saját területükön nem gondolják végig a gyermekkel kapcsolatos értékek és élmények mozgósító hatását, hanem ehelyett közgazdasági számításokat, prognózisokat készítenek. De hiányzik a pszichológus-szociológus-demográfus összefogás is a tudati szférában zajló folyamatok jobb megismerésére a családtervezésnél.

Egyetértek Heller - Némedi - Rényi tanulmányával abban, hogy a legutolsó években kialakult politikai-gazdasági-társadalmi helyzetben jelentősen változott a népesedési vita szerepe: olyan általános problémák kerültek előtérbe; amelyek mellett a népesedési kérdés még azok számára is másodlagossá vált, akik változatlanul ezt mint nemzeti sorskérdést hirdetik. Mindenki előtt világos, hogy ha nem sikerül gazdasági életünket rendbehozni, ha az ország lecsúszása folytatódik a harmadrangú országok közé, ha a társadalmi életet továbbra is a negatív mutatók sorával lehet jellemezni, ha a politikai feszültség nem talál megoldást, akkor illúzió arról beszélni, hogy a gyermekvállalás előmozdítása érdekében lehet valamit tenni, bár a történelemben arra is volt példa, hogy a krízis közepette jött létre megmagyarázhatatlanul pozitív fordulat a népesedés terén. Ebben a helyzetben a politikai alternatívaként szerveződő népi tábor számára a népesedési kérdés fokozottabban politikai hatalom híralatának válik eszközévé. A szaktudomány számára a döntő a külső befolyásoktól való függetlenülés, amely végső soron minden politikai hatalom érdeke is, amely komolyan figyelembe kívánja venni a tudomány jelzéseit és nem saját megnyugtatót várja attól.

Budapest, 1988. május 5.

Cseh-Szombathy László s.k.